

VAIDA BUIVYDIENĖ

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Lietuva
Vilnius Gediminas technical University, Lithuania

LINGVISTINIAI IR KULTŪRINIAI LIETUVIŲ KALBOS RAŠYBOS KODIFIKACIJOS PRADŽIOS ASPEKTAI

The Beginning of the Codification of Lithuanian Language Norms:
The Linguistic and Cultural Issues

SUMMARY

In 1905–1939, due to various historical, political and social factors, there were formed the norms for standard Lithuanian (1905–1918) and the dissemination of functions (1919–1939). The authors of Lithuanian language textbooks for schools continued the work started by Petras Kriaušaitis in his “Lithuanian language grammar” at the beginning of the 20th century and in his Lithuanian language syllabuses (syllabi), which influenced the textbooks. Therefore, the functions of the standard language were improved. School had a positive impact on the dissemination of language norms. The article deals with the aspects of the change and the establishment of the written language norms of the first Lithuanian textbooks for primary schools in the first half of the 20th century. The article presents the cultural background that had an impact on the formation of the norms of the standard language. The changes in spelling found in different textbooks show that during that period, due to the deliberate efforts of linguists and other active public figures, the consolidation of the norms for standard Lithuanian and the improvement of functions came from cultural and social factors.

SANTRAUKA

1905–1939 m., veikiant įvairiems kultūriniais, politiniams ir socialiniams veiksniams, formavosi lietuvių bendrinės kalbos normos įtvirtinimo (1905–1918) ir funkcijų sklaidos (1919–1939) etapai. Mokyklinių lietuvių kalbos vadovėlių autoriai tęsė XX a. pradžioje Petro Kriaušaičio *Lietuviškos kalbos gramatika* pradėtą darbą, buvo kuriamos lietuvių kalbos mokymo programos, dariusios įtaką vadovėliams: skatino juos tobulinti, todėl tobulėjo ir bendrinės kalbos funkcijos – mokykloje vyko įdiegtųjų normų sklaida. Straipsnyje aptariami pirmųjų XX a. pirmosios pusės lietuvių kalbos vadovėlių pradžios mokykloms rašybos

RAKTAŽODŽIAI: bendrinė kalba, bendrinių kalbų teorijos, kalbos politika, rašybos normos.

KEY WORDS: standard language, the theories of standard languages, language politics, written language norms.

normų kaitos ir įsitvirtinimo aspektai, aptariamoms kultūrinės aplinkybės, lėmusios bendrinės kalbos normų formavimosi veiksnius. Kintanti vadovėlių rašyba rodo, kad tuo laikotarpiu sąmoningų kalbininkų ir kitų aktyvių visuomenės veikėjų pastangomis vyko lietuvių bendrinės kalbos normų įtvirtinimas ir funkcijų sklaida (tobulinimas), susijusi su kultūriniais ir socialiniais veiksniais.

ĮVADAS

Bendrinė lietuvių kalba pradėjo kurtis XVI a., atsiradus pirmiesiems spausdintiems raštams šia kalba. Lietuvių bendrinės kalbos formavimosi istorijai pritaria Einaro Haugeno bendrinių kalbų raidos teoriją (Haugen 1972), galima teigti, kad laikotarpį iki XIX a. pabaigos, iki *Aušros* pasirodymo (1883), galima pavadinti rašomųjų atmainų raidos etapu, kuris lietuvių kalbos atveju tęsiasi ilgai, iki galutinio tarmės pasirinkimo. Bendrinės lietuvių kalbos kodifikacijos pradžia siejama su Petro Kriaušaičio *Lietuviškos kalbos gramatika* (Avižonis, Jablonskis [Petras Kriaušaitis] 1901). Funkcijos buvo tobulinamos nuolatos, tačiau šis darbas ypač sustiprėjo sukūrus Lietuvos valstybę 1918 m., kai lietuvių kalba galėjo pradėti laisvai funkcionuoti mokyklose ir valstybiniame gyvenime. Funkcijų priėmimas vyko beveik tuo pačiu metu, 1918–1940 m., kai bendrinės kalbos sklaida ir funkcijos pradėjo itin stiprėti.

XIX–XX a. sandūroje kilus tautiniam ir kultūriniam lietuvių judėjimui, lietuvių kalba, iš pradžių greta lenkų kalbos, tapo išsilavinusių žmonių viešojo bendravimo kalba. Ilgą laiką lietuvių ir lenkų kalbos gyvavo tarsi skirtingose viešojo gyvenimo plotmėse (Budvytis 2019: 23), lietuvių kalba nesiskverbė į lenkų kalbos vartojimo sritį ir nebuvo jai konkurentė. Tačiau tautinis judėjimas keitė situaciją: lietuviškai vis dažniau buvo kuriama grožinė, politinė, mokslo populiarinimo, religinė ir kitokia literatūra¹. Spaudos lietuviškais

rašmenimis draudimo panaikinimas 1904 m. atvėrė daug palankesnes sąlygas tautos visuomeniniam ugdymui, tautinės kultūros ir bendrinės kalbos kūrimui.

Paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais, pradėjus eiti nelegaliai lietuviškai spaudai, visuomenė, o tiksliau, labiau išsilavinusi jos dalis, ėmė suvokti, kad tarminis pagrindas jau pasirinktas. Sąmoningas visuomenės suvokimas, kad ji turi tokią kalbą (kalbos atmainą), labai svarbus bendrinės kalbos atsiradimui fiksuoti, – teigia Jurgita Venckienė (2016: 5). Šio suvokimo įrodymu tapo 1901 m. gramatika.

1901 m. Tilžėje Petro Kriaušaičio slapyvardžiu išleista *Lietuviškos kalbos gramatika* buvo parašyta *Aušroje* ir *Varpe* vartotu kalbos variantu ir Mažojoje Lietuvoje leistų raštų kalbos pagrindu. Irena Smetonienė (2014) teigia, jog gali būti, kad Lietuvoje dar ilgai būtų tekę laukti praktinės gramatikos, jeigu ne Amerikos lietuvių paskelbtas gramatikos konkursas. Šiam konkursui Jonas Jablonskis kartu su Petru Avižoniu kiek perdirbo jau šiek tiek anksčiau Avižonio parašytą *Lietuvišką gramatikėlę*, kurios rankraštis buvo žinomas jau *Varpo* leidėjams, išsiuntė į konkursą ir jį laimėjo (Smetonienė 2014). Už laimėtus pinigus gramatika, pavadinta *Lietuviškos kalbos gramatika. Rašytojams ir Skaitytojams Vadovėlis*, 1901 m. pagaliau buvo išleista Tilžėje, Otto v. Mauderodės spaustuvėje. Jablonskis, nors gerokai perdirbo ir išplėtė gramatiką, autorystės nesisavino, ji

pasirašyta Petro Kriaušaičio slapyvardžiu (Petras – Avižonio vardas, Kriaušaitis – vienas iš Jablonskio slapyvardžių). Taigi ši gramatika ir Seinuose išleista *Lietuvių kalbos sintaksė* (1911) padėjo pagrindus tolesnei bendrinės kalbos raidai ir norminimui.

Anot Jono Palionio, *Lietuviškos kalbos gramatika* buvo „didžiai reikšminga dėl to, kad joje pirmą kartą lietuvių kalbos moksle buvo teisingai nušviestas literatūrinės kalbos ir tarmių santykis, įtvirtinta XIX a. pabaigoje iškilusi į lietuvių literatūrinės kalbos pagrindą aukštaičių vakariečių (pietiečių) tarmė, kad joje buvo padėti tvirti pamatai visai tolimesnei lietuvių literatūrinės kalbos kūrybai bei normalizacijai“ (Palionis 1957: 23). Ši gramatika galutinai įtvirtino vakarų aukštaičių kauniškių tarmę kaip bendrinės kalbos pagrindą: anot Zigmo Zinkevičiaus, „XIX a. paskutiniais dešimtmečiais ėmusios visuotinai įsigalėti vakarų aukštaičių pietiečių tarmės lytys buvo kodifikuotos 1901 m. Petro Kriaušaičio *Lietuviškos kalbos gramatikoje*, ir po jos pasirodymo tos lytys dar labiau įsitvirtino bendrinės rašomosios kalbos normų sistemoje“ (Zinkevičius 1993: 229). Vėliau buvo atliekami dalinės arba papildomosios kodifikacijos darbai, t. y. prasidėjo, Einaro Haugeno, Anthony Lodge'o, Ann Lesley ir Jameso Milroy'aus terminais, antrasis lietuvių bendrinės kalbos raidos laikotarpis, nes būtent išsprendus tarminio bendrinės kalbos pamato problemą pasibaigia pirmasis bendrinės kalbos formavimosi etapas (plačiau žr. Haugen 1972; Logde 1993: 25–27; Subačius 1998: 27; Buivydienė 2013; Buivydienė 2019). Be abejo, šiam kalbos formavimosi etapui būdingas kalbos normų įvairavimas. Apie šį reiškinį rašo minėti bendriniai

kalbų tyrėjai, apie tai kalba ir 1901 m. gramatikos autoriai: „Yra rašytojų, kurie reikalauja, kad gramatikoje nebūtų svyrinėjimų, kad būtų pasakyta, kaip tikrai reikėtų kalbėti ir rašyti. Mūsų rašomoji kalba dar teip neišdirbta, jos rašyba teip nevienoda, juog tvirti įstatymai jai duoti tuo-tarpu yra labai sunku. Reikia visuomet minėti, kad ir kitų tautų gramatikose, nors jų rašenybė daug daugiaus išdirbta, yra nemaža visokių svyrinėjimų“ (Avižonis, Jablonskis [Petras Kriaušaitis] 1901: 2). Be to, autoriai pabrėžia ir kalbininkų asmeninio požiūrio į normas reiškinį svarbą: „Tokia gramatika, kurios įstatymai visiems įtiktų, tiesiog negalima tuo-tarpu parašyti“ (Avižonis, Jablonskis [Petras Kriaušaitis] 1901: 2).

Taip pat prakalboje gramatikos autoriai aiškino bendrinės kalbos (gramatikoje vartotas terminas *rašomoji kalba*) formavimo principus (ir pagrindinius kalbos vadovėlio parašymo principus): „kalbos įstatymus ir ypatybes mokslas išveda iš žmonių kalbos“ (Avižonis, Jablonskis [Petras Kriaušaitis] 1901: 1). Tai ypač svarbu, pasak autorių, lietuvių kalbai, nes

„mūsų rašytojai patys yra dažnai parėmę savo raštų kalbą ne ant žmonių kalbos, bet ant svetimų kalbų įstatymų“ (Avižonis, Jablonskis [Petras Kriaušaitis] 1901: 1). Be to, net ir remiantis žmonių kalba, reikia pasirinkti, kas yra būdinga lietuvių kalbai, o kas atsiradę dėl svetimų kalbų įtakos. Kitas svarbus dalykas – vienos tarmės pasirinkimas bendrinės kalbos pagrindu: „rašomosios kalbos tiesas visuomet įgyja kokia norint viena tarmė, kitos tarmės priduoda jai tiktai savo geriausius mažmožius, tuos grūdėlius, kurie rašomoje tarmėje dėl kokios-norint priežasties yra išnykę, nebevartojami“ (Avižonis, Jablonskis [Petras Kriaušaitis] 1901: 1).

Taigi bendrinė kalba buvo įtvirtinta 1901 m. išėjusioje *Lietuviškos kalbos gramatikoje*. To meto lietuvių kalbos vadovėlių autoriams ir visai visuomenei ši gramatika atrodė autoritetinga, ja imta remtis.

Susikūrus Lietuvos Respublikai, bendrinės kalbos kūrimo ir įtvirtinimo procesas tęsėsi. Svarbų normų įtvirtinimo vaidmenį atliko Jablonskio *Lietuvių kalbos gramatika* (1922), *Lietuvių kalbos vadovėlis* (1925) ir *Linksniai ir prielinksniai* (1928) – leidiniai, standartizuojantys kalbos sistemą. 1922 m. Švietimo ministerija Jablonskio gramatiką patvirtino kaip privalomą visoms Lietuvos mokykloms. Taigi remtis Jablonskio gramatikomis tapo privaloma.

Dar vienas veiksnys, paskatinęs kokybinę lietuvių kalbos vadovėlių raidą, buvo pirmosios lietuvių kalbos mokymo programos (apie programas plačiau žr. Buivydienė 2011; 2013). XX a. pradžioje, oficialiai leidus dėstyti lietuvių kalbą kaip mokomąjį dalyką pradžios ir pagrindinėse mokyklose, vadovėlių autoriai galėjo

remtis minėta Jablonskio gramatika, bet dar reikėjo mokymo programų. Pasirodžiusios programos (1906 m. pirmasis lietuvių kalbos programos projektas (Programa 1906) ir 1909 m. oficialiai patvirtinta programa (Programa 1909) padėjo pamatus lietuvių kalbos mokymui ir mokymo sistemai. Daugiausia dėmesio programų autoriai kreipė į rašybą, į tai atsižvelgė ir vadovėlių, parašytų remiantis šiomis programomis, autoriai.

1915–1939 m. lietuvių kalbos mokymo programos buvo kuriamos toliau (Buivydienė 2013). Jose buvo akcentuojamos gramatikos temos, į kurias įėjo ir rašybos mokymas, pateiktas per šešerius pradinės mokyklos metus (Buivydienė 2013: 83). Palyginus su pirmosiomis mokymo programomis, akivaizdu, kad rašybos mokymui naujosiose programose buvo skiriama dar daugiau temų ir mokymo laiko. Tai nulėmė ir naujų lietuvių kalbos mokymo vadovėlių, kurie būtų parašyti remiantis naujomis mokymo programomis, poreikį.

NORMOS ĮTVIRTINIMO RAIŠKA VADOVĖLIUOSE

XX a. pradžios elementoriai ir gramatikos jau buvo rašomi daugiau ar mažiau mums įprasta bendrine kalba, kuri, pasak Zinkevičiaus, pamažu išsigalėjo nuo laikraščio *Aušra* (Zinkevičius 2000: 102; Venckienė 2007: 139) ir 1901 m. *Lietuviškos kalbos gramatikos* pasirodymo. Taigi nuo tada ir lietuvių kalbos vadovėliai pradėti rašyti kalba, kuri vėliau imta vadinti *bendrinės lietuvių kalbos* terminu, juose buvo diegiamos iš pradžių rašytinės kalbos, o vėliau ir bendrinės kalbos normos.

Nuo pirmųjų XX a. pradžios mokymo programų buvo pradėta diegti rašomosios kalbos samprata. Keitėsi vadovėlių

kalba: rašybą, leksiką, morfologiją, sintaksę (plg. Damijonaičio gramatikų įvadinio autoriaus žodžio kalbą (žr. lentelę)).

XX a. pradžioje dauguma elementorių ir gramatikų autorių jau vartojo tradicinį lietuvišką raidyną (Višinskis 1905; Damijonaitis [Domijonaitis] 1906 ir kt.), išskyrus kelis atvejus, pavyzdžiui, dvibalsis *uo* žymimas *ū* (plg. Strazdas 1905): *dūda* 'duoda', *šlūja* 'šluoja' (Strazdas 1905: 13). Jau buvo vartojamos raidės *č, š, v, l* vietoj *cz, sz, w, ł*, tačiau dauguma autorių (Strazdas 1905; Višinskis 1905; Damijonaitis [Domijonaitis] 1905 ir kt.) nurodo, kad senesniuose raštuose pasitaiko ir

Lentelė. Juozo Damijonaičio gramatikų kalbos pavyzdžiai

Šaltinis	Pavyzdys
Damijonaitis [Domijonaitis] 1909	<i>Skaitau už reikalingą pažymėti, jog ši vadovėlių taisiau prisilaikydamas plačiai žinomos p. Petro Kriaušaičio gramatikos (p. 2)</i>
Damijonaitis 1923	<i>Turiu pažymėti, jog rašydamas ši trumpą gramatikos vadovėlių mokslo pradžiai, naudojausi Rygiškių Jono lietuvių kalbos gramatika, sintakse ir kitais jo raštais (p. 2)</i>

lenkiškos rašybos atvejų. Taigi lietuviško raidyno normos, galima sakyti, galutinai buvo įdiegtos pirmajame XX a. dešimtmetyje. Nuo 1905 m. šio raidyno buvo mokomi mokiniai.

Rašybos normos įvairavo gerokai ilgiau. Tačiau rašybos mokymo svarba ryškėjo nuo pirmosios programos, kurioje rašybai buvo skirta 23 proc. programos temų (Buivydienė 2011; 2013). 1909 m. programoje rašybai buvo skirta 26 proc. temų – labai panašiai kaip ir pirmojoje (plg.: dar 4 proc. – skyrybai; pirmojoje programoje skyrybos temų nebuvo, plačiau – Buivydienė 2013).

Daugelio 1905–1917 m. autorių vadovėliuose priebalsiai rašomi kilminiu pagrindu, pavyzdžiui, *augštas* ‘aukštas’ (Vanagėlis 1909), *Augšti* ‘aukšti’ (Murka 1917: 10), kai kurių – pagal fonetiką, pavyzdžiui, *gązdinti* ‘gąsdinti’ (Višinskis 1905: 5); *varškšas* ‘vargšas’ (Bendorius 1905: 13); *staptelti* ‘stabtelti’ (Damijonaitis [Domijonaitis] 1906: 2); *sėzdamasis* ‘sėsdamasis’ (Jakučionis 1916: 2). Kilminiu pagrindu priebalsiai buvo rašomi dar ilgai, plg. *rūkščios* ‘rūgščios’ (Lazauskas 1938: 25).

Įvairuoja *i* ir *y*, *u* ir *ū* rašyba: *kniga* ‘knyga’ (Strazdas 1905: 3), *figura* ‘figūra’ (Damijonaitis [Domijonaitis] 1905); *kalakūtas* ‘kalakutas’ (Damijonaitis [Domijonaitis] 1906: 70) ir *kalakutas* (Skabeika 1909: 69); *dūkrele* ‘dukrele’ (Murka 1917:

7) ir kt. Dar kai kuriuose 1905–1916 m. laikotarpio elementoriuose rašyta *mokysi* ‘mokysi’ (Strazdas 1905: 3), tačiau Višinskio elementoriuje tais pačiais metais jau rašoma *mokyti* (Višinskis 1905); *avys* ‘avys’ (Vanagėlis 1909), *mūsų* ‘mūsų’ (Jakučionis 1916), rašyta *męs* ir *jūs* (Bendorius 1905: 14); *trys* ‘trys’ (Bendorius 1905) ir pan. Nuo 1916 m. jau rašoma *mūsų* (Jakučionis 1916: 63), *jūs* (Murka 1917: 64).

Priebalsio *j* rašyba nenusistovėjusi buvo ilgai: *nusidėimas* ‘nusidėjimas’ (Strazdas 1905: 6); *ieškotų* ‘ieškotų’ (Višinskis 1905: 5); *Ieva* ‘Ieva’ (Strazdas 1905); *Ievutė* ‘Ievutė’ (Bendorius 1905: 14); *rugiapiūtė* ‘rugiapjūtė’ (Vanagėlis 1909: 71); *Rugpiūtis* ‘rugpjūtis’ (Damijonaitis [Domijonaitis] 1906: 88; Jakučionis 1916: 62). Tik 1938 m. Lazausko vadovėlyje jau aiškiai apibrėžta *j* rašyba: *Reikia nepamiršti tokių žodžių, kur ie yra pradžioje: ieva (medis), Ieva (vardas), ienos, iešmas, ieškoti ir kt. Betgi: jie, jiems. Be to: jėga, pajėga, pajėgus, Jėzus, jėzuitai* (Lazauskas 1938: 19). Pateiktas ir įsidėmėtinos rašybos žodžių sąrašas: *Įsidėmėtini žodžiai: biaurus, piauti, spiauti, piulai, piūklas, pa-biuro ir t. t.* (Lazauskas 1938: 24).

Įvairių dalelių ar sudėtinių įvardžių samplaikos gana nuosekliai rašytos su brūkšneliu: *kai-kas, kai-katras* (Skabeika 1909); *iš-po* (Bendorius 1905: 19); *kai-kuriuose* (Vanagėlis 1909: 117); *šiek-tiek* (Do-

mijonaitis 1906: 2); *maž-daug* 'maždaug' (Skabeika 1909) – XIX a. pab.–XX a. pr. toks rašybos būdas buvo dažniausias, taip rašė Jablonskis 1901 m. gramatikoje (Palionis 1995: 242). 1938 m. jau buvo rašoma *maždaug* (Lazauskas 1938: 11), tačiau *gal būt* (Lazauskas 1938: 3), tur būt (Lazauskas 1938: 50), *kur-ne-kur* (Lazauskas 1938: 24).

Pirmuosiuose pradžiamoksluose buvo nenusistovėjęs žodžių (sutrumpėjusių žodžių, dalelyčių ir kt., ypač proklitinių ir enklitinių žodžių) rašymas drauge ir skyrium: plg. *dėlko* 'dėl ko' (Strazdas 1905); *tur būt* 'turbūt' (Višinskis 1905: 4); *ikišiol* 'iki šiol' (Višinskis 1905: 3); *ir gi* 'irgi' (Višinskis 1905: 4); *taip pat* (Damijonaitis [Domijonaitis] 1906: 1); *persunkus* 'per sunkus' (Malinauskas, Talmantas 1931: 63).

Prieveiksmiai su įvardžiu *kuo* rašyti kartu: *Reikia žiūrėti, kad garsai būtų ištariamai kuoiškiausiai ir kuogryniausiai* (Skabeika 1909: 1). Nuo 1920 m. pradedama rašyti *abėcėlė* (Damijonaitis 1920: 3), bet vis dar buvo rašoma *todel, kodel* (Malinauskas, Talmantas 1931: 56). 1938 m. Lazausko vadovėlyje jau rašoma *kuo trumpiausiai* (Lazauskas 1938: 18).

Iki 1916 m. mėnesių pavadinimai rašyti didžiosiomis raidėmis, plg. *Rugsėjis, Spalių mėnuo, Lapkritys ir Gruodis* (Damijonaitis [Domijonaitis] 1906: 81). Jakučionis mėnesių pavadinimus jau rašė mažosiomis raidėmis: *rugpiūtis, spaliai, lapkritys* (Jakučionis 1916: 62).

Nuo 1915 m. vadovėliuose rašyba jau labiau nusistovėjusi, ypač nuo 1922 m. Jablonskio gramatikos pasirodymo, nes šioje gramatikoje kodifikuota rašyba buvo vartojama mokykliniuose vadovėliuose be didesnių pakitimų iki pat Antrojo pasaulinio karo.

Pradžios mokyklos gramatikose, ypač Nepriklausomos Lietuvos laikotarpio, rašybai skiriama daug dėmesio: pavyzdžiui, Murka *Mažojo lietuvių kalbos vadovėlio* antrosios dalies (1925) pabaigoje teikia rašybai kartoti skirtą *Priedėlį* (Murka 1925: 192), be to, rašybos taisyklės ir įtvirtinimo pratimai siejami su kalbos dalių mokymu, todėl rašybos taisyklių mokoma visuose pradžios mokyklos skyriuose. 1919 m. programoje rašybos temos pateikiamos kartu su morfologijos ir kalbos dalių temomis, todėl jos mokoma visus ketverius metus, o patvirtinus šešerių metų pradinį mokymą – rašybos mokoma šešerius metus.

Lazausko vadovėlyje išsamiau mokoma didžiųjų raidžių rašybos. Įmonių ir įstaigų pavadinimų visi žodžiai rašomi didžiosiomis raidėmis: *Švietimo Ministerija, Vytauto Didžiojo Universitetas* (Lazauskas 1938: 15). Kai kuriais atvejais teikiami keli galimi atvejai: *Žodžius Baublys (Poškos), Puntukas visi rašo didžiąja raide. Gyvulių vardus paprastai rašo mažąja raide: margius, rainys, širmis ir t. t.; bet daug kas rašo ir didžiąja raide: Margius, Rainiukas, Brisius ir t. t.* (Lazauskas 1938: 16) – nėra vienos griežtos normos.

APIBENDRINIMAS

Galima teigti, kad 1905–1939 m. formavosi lietuvių bendrinės kalbos normos įtvirtinimo (1905–1918) ir funkcijų sklaidos

(1919–1939) etapai. Jų ribas tiksliai nustatyti sudėtinga, nes kai kurie reiškiniai būdingi abiem etapams. Mokykliniai

lietuvių kalbos vadovėliai tęsė XX a. pradžioje Petro Kriaušaičio *Lietuviškos kalbos gramatikos* pradėtą darbą, todėl tobulėjo bendrinės kalbos funkcijos – mokykloje vyko įdiegtųjų normų sklaida ir jų priėmimas, kuris labai svarbus bendrinės kalbos formavimuisi ir įsitvirtinimui. Tuo laiko-

tarpiu sąmoningai kuriama bendrinė lietuvių kalba turėjo suartinti įvairiatarmius ir net įvairiakalbius Lietuvos gyventojus, užtikrinti viešojo bendravimo aiškumą, padėti ugdyti lietuvišką raštiją, kurti mokslą, švietimą ir meną, vadinasi, atliko ir svarbų kultūrą formuojamąjį vaidmenį.

IŠVADOS

1. Straipsnyje apžvelgti 1905–1940 m. lietuvių kalbos vadovėlių pradžios mokykloms rašybos aspektai atspindi to laikotarpio besiformuojančios lietuvių bendrinės kalbos rašybos raidą.

2. 1905–1940 m. laikotarpiu buvo sąmoningai projektuojama lietuvių bendrinė kalba, susijusi su kultūrine ir tautine Lietuvos valstybės ir kalbos samprata, kuri, esant didžiulei tarminei įvairovei, atrodė svarbiausia siekiamybė. Variantiškumas buvo vertinamas neigiamai, kaip komunikacijos trukdis, tačiau buvo suvokiama, kad visiškai to išvengti neįmanoma.

3. Normos įtvirtinimo vaidmenį atliko 1905–1909 m. vadovėliai, kurie rėmėsi Petro Avižonio slapyvardžiu pasirašyta pirmąja gramatika ir pirmosiomis mokymo

programomis. 1905–1940 m. vadovėlių kalba rodo jau susiformavusį neįvairuojantį raidyną, tačiau įvairuojančią rašybą.

4. Funkcijų sklaidos (tobulinimo) vaidmenį atliko 1915–1940 m. mokymo programos ir vadovėliai. 1915–1940 m. vadovėliuose mažiau įvairuoja rašyba, gramatikos temoms skiriama daugiausia dėmesio, tačiau gramatika suvokiama daugiausia kaip rašybos mokymas. Rašybos temos plėtojamos per šešerius pradžios mokyklos metus.

5. Vadovėlių rašybos normų raidos apžvalga atskleidė, kad normų raidą ir kurio nors reiškinio pasirinkimą iš konkuruojančių normos variantų nulėmė asmeniniai gramatikų ir vadovėlių autorių pasirinkimai ir kultūrinių bei socialinių aplinkybių nulemti veiksniai.

Literatūra

- Avižonis Petras, Jablonskis Jonas [Petras Kriaušaitis]. 1901. *Lietuviškos kalbos gramatika. Rašytojams ir skaitytojams vadovėlis*. Tilžė: spaudzinta pas Otto v. Mauderode.
- Bendorius Petras 1905. *Vaikų žvaigždutė. Knygelė I ir II mokyklos skyriui ir vaikams pramokusiems skaityti (Pasiskaitymai ir pirmutinės gramatikos žinios)*. Vilnius: Juozapo Zavadskio spaustuvė.
- Budvytis Jonas. 2019. *Jonas Basanavičius. Gyvenimas ir veikla Vilniuje 1905 rugpjūtis – 1907 metų kovas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Buivydienė Vaida. 2011. Lietuvių kalbos mokymas XX a. pradžioje: pirmosios lietuvių kalbos mo-

kymo programos ir to laikotarpio vadovėliai. *Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai. Kalbų ir kultūrų sankirtų archyvai* 4: 183–223. Vilnius: Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija; UAB „Petro ofsetas“.

Buivydienė Vaida. 2013. *XX amžiaus pirmosios pusės pradžios mokyklų gimtosios kalbos vadovėlių turinio ir kalbos norminimo bruožai*. Daktaro disertacija. Vilnius.

Buivydienė Vaida. 2019. Vėlyvo bendrinės kalbos su(si)kūrimo sociokultūrinės aplinkybės: lietuvių bendrinės kalbos atvejis. *Logos* 100: 190–197.

- Damijonaitis [Domijonaitis] Juozas. 1906. *Rašymo ir skaitymo pradžiamokslis*. Varšuva: Saturn.
- Damijonaitis Juozas. 1909. *Trumpa lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Juozapo Zavadskio spaustuvė.
- Damijonaitis Juozas. 1923. *Lietuvių kalbos gramatika. Trumpas vadovėlis mokykloms (mokslo pradžia)*. Marijampolė: „Dirvos“ bendrovės spaustuvė.
- Haugen Einar. 1972. *The Ecology of Language*. Essays by Einar Haugen. Selected by Anwar S. Dil. California: Stanford University Press.
- Jakučionis Augustinas. 1916. *Kelias į šviesą kelias į skaitymą ir rašymo mokymą*. Vilnius: Juozapo Zavadskio spaustuvė.
- Lazauskas Juozas. 1938. *Lietuvių kalbos gramatika V ir VI pradžios mokyklos skyriui*. Kaunas: Spaudos fondas.
- Logde R. Anthony. 1993. *French: from dialect to Standard*. London and New York: Routledge.
- Malinauskas Ignas, Talmantas Jonas. 1931. *Lietuvių kalbos gramatika pratimais. II-ajam pradžios mokyklos skyriui*. Kaunas: šv. Kazimiero dr-jos leidinys.
- Milroy James, Milroy Lesley. 1999. *The Authority of Language. Investigating Standard English*. 3ed edition. London and New York: Routledge.
- Murka Jonas. 1917. *Lietuvių kalbos vadovėlis: įžengiamoji dalis*. Petrapilis: Lietuvių spaustuvė.
- Murka Jonas. 1925. *Mažasis lietuvių kalbos vadovėlis: 2-ajam pr. m-klos sk.* Kaunas: Švyturio bendrovės spaustuvė.
- Palionis Jonas. 1957. J. Jablonskis ir jo lietuvių kalbos vadovėliai. J. Jablonskis. *Rinktiniai raštai* 1: 5–54. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Palionis Jonas. 1995. *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Piročkinas Arnoldas. 1977. *Prie bendrinės kalbos ištakų: J. Jablonskio gyvenimas ir darbai 1860–1904*. Vilnius: Mokslas.
- Programa. 1906. Pavyzdinis lietuvių kalbos mokymo programos žemesnėms ir vidutinėms mokslo įstaigoms Vilniaus, Kauno, Gardino ir Suvalkų gub. *Vilniaus žinios*, 1906 m. gegužės 10 (23) d., Nr. 99 (417).
- Programa. 1909. Lietuvių kalba žemesniosiose mokyklose ir lietuvių kalbos mokytojai. *Mokykla* 2. Skabeika Klemensas. 1909. *Kas skaito rašo – duonos neprašo*. Vilnius: M. Kuktos spaustuvė.
- Smetonienė Irena. 2014. Kalbos vieta valstybių politikoje: standartinių kalbų susikūrimas, *Parlamento studijos. Mokslo darbai* 16. Vilnius.
- Strazdas Kazimieras. 1905. *Naujas ir senas elementorius: mokytis labai lengvas*. Vilnius: Vilniaus žinių spaustuvė.
- Subačius Giedrius. 1998. *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos. XIX amžiaus pradžia*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Subačius Giedrius. 2001. Written standard and spoken standard. *Baltu filologija* 10: 127–136.
- Subačius Giedrius. 2004. Standartinių (bendrinė) kalbų istorijos, *Metmenys* 84: 97–115.
- Vanagėlis [Ksaveras Sakalauskas]. 1909. *Dovanėlė. Skaitymo ir rašymo mokslas. Elementorius ir pirmoji knygelė*. Vilnius: Juozapo Zavadskio spaustuvė.
- Venckienė Jurgita. 2007. *Lietuvių bendrinės kalbos pradžia: idėjos ir jų sklaida (1883–1901)*. Daktaro disertacija. Vilnius.
- Venckienė Jurgita. 2016. Lietuvių bendrinės kalbos sampratos istorija (XIX amžiaus antroji pusė – XX amžiaus pradžia). *Bendrinė kalba* 89. Prieiga per internetą: http://www.bendrinekalba.lt/Straipsniai/89/Venckiene_BK_89_straipsnis.pdf
- Višinskis Povilas. 1905. *Elementorius arba skaitymo ir rašymo mokslas*. Vilnius: Juozapo Zavadskio spaustuvė.
- Zinkevičius Zigmąs. 1993. *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Zinkevičius Zigmąs. 2000. Elementorių kalba. *Lietuviški elementoriai*: 95–98. Kaunas: Šviesa.

Nuorodos

¹ Lenkų kalbos vartojimo sritis siaurėjo, šios dvi kalbos darėsi varžovėmis. Tai, pasak Vytauto Budvyčio (Budvytis 2019: 23), aštrino žmonių santykius; ypač ten, kur daugumai jų buvo trukdoma vartoti gimtąją kalbą. Bręstant moderniai lietuvių tautai, o daliai Lietuvos lenkakalbių gyventojų be išlygų įsiliejant į modernią lenkų tautą, pasirinkimo kryžkelėje atsidūrė ir lenkakalbiai, ir lenkų kultūros paveikti iš lietuvių

liaudies kilę gyventojai. Pavyzdžiui, Vincas Kudirka (1858–1899), kuris buvo vienas žymiausių lietuvių tautinio judėjimo vadų, taip pat trys smulkieji bajorai broliai Biržiškos, iš kurių per 1897 m. surašymą du buvo užsirašę žemaičiais, o vienas lenku, brandos metais visi trys tapo žymiais Lietuvos valstybės kultūros ir politikos veikėjais (plačiau – Budvytis 2019).